

JOSEF VIEWEGH

Antipsychologismus v Mukařovského literárněvědném strukturalismu

Strukturalismus — obdobně jako jiné myšlenkové proudy a směry — prošel za dlouhou dobu svého vývoje složitými proměnami. Lze o něm dnes říci málem totéž, co kdysi bylo řečeno o existencialismu: je tolik strukturalismů, kolik je strukturalistů. Strukturalismus však není pouze filozofickým směrem, nýbrž rovněž vyhraněným metodologickým přístupem; skutečnost neživé a živé přírody i svět společnosti se našemu zkoumání nabízí jako různě diferencovaná struktura. Podvojnost strukturalismu, totiž jako filozofického směru a jako metodologického prostředku (v tomto smyslu rozlišujeme „strukturalismus“ a „strukturní přístup“), je pro tento směr charakteristická. Snadno pak pochopíme, že početnost a pestrost „strukturalismů“ není dána pouze odlišností autorských individualit (jak je tomu ve značné míře u zmíněného existencialismu), nýbrž že vyplývá z odlišného pojetí „struktury“, a tím i strukturního přístupu v jednotlivých vědách. Do jisté míry má každý vědní obor svůj vlastní strukturní přístup, specifickou zkušenost se zkoumanou strukturou. V rozsáhlých a vášnivých diskusích o strukturalismu jsou extrémní postoje jak zastánců tohoto směru, tak i jeho odpůrců mnohdy důsledkem nepochopení rozdílů v pojetí struktury v jednotlivých vědních disciplínách a v zobecnění diskutovaných otázek.¹

Dříve než přistoupíme k vlastnímu tématu, vysvětleme stručně důvody, proč jsme si zvolili právě antipsychologismus v Mukařovského strukturalistické koncepci. Mohlo by se zdát, že tato problematika je dnes pře-

¹ Ze skoro nepřehledného množství literatury o strukturalismu uveďme — spíše jako příklad — několik studií, které informují obecně buď o tomto směru, nebo o pojmu struktury a o metodě strukturního přístupu v psychologii a literární vědě: Ladislav Štoll: *O tvar a strukturu v slovesném umění*. Praha 1966; G. Schiwy: *Der französische Strukturalismus*. Hamburg 1969; J. Piaget: *Štrukturalismus*. Bratislava 1972; H. Blumensath (ed.): *Strukturalismus in der Literaturwissenschaft*. Köln 1972; N. M. Greckij: *Francúzsky štrukturalizmus*. Bratislava 1972; S. Šabouk: *Strukturalistická taktika*. Estetika 9, 1972, č. 3, s. 121—136; H. Naumann (ed.): *Der moderne Strukturbegriff*. Darmstadt 1973; H. von Einem — K. E. Born — F. Schalk — W. Schmid: *Der Strukturbegriff in den Geisteswissenschaften*. Mainz 1973; S. Šabouk: *Člověk a umění ve struktuře světa*. Praha 1974; I. Šípoš — I. Árochová: *Štrukturalizmus a psychológia*. Filozofia 32, 1977, č. 2, s. 178—183; J. Viewegh: *Strukturalismus a psychologie umění*. Zprávy Psychologické laboratoře ČSAV v Brně, 1981, č. 9; P. Horák: *Struktura a dějiny*. Praha 1982.

devším historickou záležitostí; vždyť Mukařovský svoje hlavní názory na vztahy mezi psychologíí a literární vědou publikoval zhruba ve třicátých a čtyřicátých letech.²

Volba tohoto tématu nebyla náhodná. Jedním z předpokladů dnes velmi aktuální interdisciplinární spolupráce literární vědy a psychologie je hledání problémových oblastí a metodologických postupů, na nichž se oba obory mohou výzkumně setkat. K těmto předpokladům patří i odstraňování nejasností v otázkách, na které nutně musí narazit jak literární věda, tak psychologie. Otázka „struktury“ patří do tohoto okruhu především.

Je všeobecně známo, že právě zásluhou Mukařovského přispěl český literárněvědný strukturalismus k rozvoji strukturalismu v evropském a světovém měřítku. I současný strukturalismus (výrazně formovaný zejména francouzskými autory) podržel v některých základních rysech východiska obdobná východiskům Mukařovského. Proto není ani v kontextu současného strukturalismu Mukařovského dílo odbytou historií.

Když Mukařovský vystoupil s promyšlenou kritikou psychologismu v estetice, teorii umění a literární vědě, neměl mezi psychology rovnocenného protivníka. V Československu před válkou neexistovali fundovaní psychologové umění; A. Novák, O. Fischer, E. Utitz a další, kteří se dílčím způsobem věnovali psychologii umění a literatury, nebyli odbornou profesí psychology. Strukturalistický antipsychologismus, podepřený nespornou vědeckou autoritou Mukařovského a nepodrobený kritické analýze ze strany psychologie, působí dodnes a brání hlubší a volnější spolupráci mezi psychologíí a literární vědou i ostatními uměnovědami.

Chce-li se psychologie literatury včlenit jako rovnoprávný partner do souboru věd zabývajících se výzkumem umění, musí se kriticky vyrovnat nejen s jednostranným *psychologismem*, nýbrž i jeho (podobně jednostranným) protějškem — *antipsychologismem*. Psychologie literatury (umění) musí obrátit pozornost na strukturalismus nejen proto, že kritika tohoto směru je neustále aktuální v uměnovědách a filozofii, nýbrž také proto, že strukturalistický antipsychologismus klade zásadní námitky proti účasti psychologie v uměnovědném výzkumu. Psychologové umění a literatury nemohou proto Mukařovského antipsychologismus obejít. Kritika Mukařovského nemá však jen opakovat — v modifikované podobě — tradiční námitky vůči filozofickým důsledkům strukturalismu. Usiluje spíše o pozitivní překonání některých strukturalistických jednostranností na hranicích mezi literární vědou a psychologíí. Spolupráce obou oborů je aktuální právě dnes, kdy interdisciplinární orientace vědy jako celku vytváří reálné předpoklady nejen pro pouhý „psycholo-

² Centrální otázkou „osobnost — dílo“ (v širších teoretických souvislostech i v konkrétních analýzách, např. kritikou knihy J. V. Sedláka o Petru Bezručovi) se Mukařovský zabýval ve studiích *Umělcova osobnost v zrcadle díla* (1931), *Individuum v umění* (1937), *Básník a dílo* (asi 1940), *Básník* (1941), *Individuum a literární vývoj* (1943—45), *Osobnost v umění* (1944), *Problémy individua v umění* (1946—47); viz soubory prací: J. M u k a ř o v s k ý : *Studie z estetiky*, Praha 1966; *Cestami poetiky a estetiky*, Praha 1971.

gický přístup“ v literární vědě, nýbrž pro konstituování samostatné disciplíny — psychologie umělecké literatury.³

Z tohoto důvodu považujeme za vhodné objasnit hlavní zásady Mukařovského antipsychologismu. Psychologie je ostatně dodnes dlužna Mukařovskému odpověď, i když o mnoha jiných aspektech bylo z hlediska různých věd napsáno mnoho prací — ať již souhlasných, nebo kritických.

Východisko Mukařovského antipsychologismu představuje protiklad „osobnost — dílo“, jinými slovy otázka úlohy tvůrčího subjektu v literární tvorbě. Mukařovský konstatuje, že tento problém je pro literárního teoretika nejtvrdějším oříškem, protože antinomie „literatura — osobnost je (...) ze všech možných antinomií literárního vývoje nejzákladnější, ale ovšem také nejsložitější, protože implikuje všechny antinomie ostatní“.⁴

Z čeho pramení tendence psychologizující literární vědy nebo estetiky — ptá se Mukařovský — substituovat estetický rozbor psychologickou analýzou? Psychologizující estetikové kladou rovnítko mezi tvůrčí osobnost a dílo v tom smyslu, že se domnívají, že při analýze tvůrčího procesu a zpětné evokaci subjektivních prožitků tvůrce — zkoumají toto dílo samo. Umělecké dílo je znakem, který zprostředkuje komunikaci mezi tvůrcem znaku (umělcem) a vnímatelem znaku (konzumentem). Čtenář pociťuje silně za znakem původce tohoto znaku, tj. umělce. Z tohoto faktu — dovozuje Mukařovský — je už jenom „krok k bezděčné hypostazi konkrétního tvůrčího subjektu, vybudovaného toliko na základě předpokladů daných dílem (...)“. Avšak „osobnost autora je pouhý stín, pouhý odraz struktury díla do mysli vnímatelovy. Sama o sobě nemá teoretické zajímavosti, neboť neobsahuje nic, co by nemohlo přesněji být vyjádřeno objektivním popisem a rozбором díla samého“.⁵ Umělec ve své tvorbě přihlíží k něčemu objektivnějšímu, než jsou vlastní subjektivní prožitky, přihlíží k (budoucímu) vnímateli díla, „a vnímatel zase naopak chápe dílo jako autorův projev a cítí za ním autora“;⁶ že se jazykový projev takto pohybuje mezi mluvčím a posluchačem, je dáno proto, „že je *znakem*, kterému rozumí mluvčí stejně jako posluchač“.⁷ Mukařovský proto soudí, že tvůrčí osobnost — jakmile je dílo jednou ukončeno — nemá pro uměnovědný výzkum význam: „... umělecké dílo jednou dotvořené, přestává být pouhým výrazem duševního stavu svého tvůrce a stává se *znakem*, tj. sui generis faktem sociálním, sloužícím dorozumění nadindividuálnímu a odtrženým od subjektivní psychologie svého tvůrce.“⁸ S dokončením díla pak „končí se i proces tvůrčí, je přetržen svazek díla s individualitou umělcovou a je zhora nemožno rekonstruovat proces tvůrčí v celé jeho složitosti a proměnlivosti na základě

³ K tomuto trendu viz např. J. V i e w e g h : *Psychologie umělecké literatury — problémy a perspektivy*. Čs. psychologie, roč. 27, 1983, č. 1, s. 85—95.

⁴ J. M u k a ř o v s k ý : *Individuum a literární vývoj*, cit. dílo, 1966, s. 230

⁵ Oba citáty J. M u k a ř o v s k ý : *Individuum a literární vývoj*, cit. dílo, 1966, s. 227.

⁶ J. M u k a ř o v s k ý : *Osobnost v umění*, cit. dílo, 1966, s. 241

⁷ J. M u k a ř o v s k ý : *Osobnost v umění*, cit. dílo, 1966, s. 241. (Proložil Mukařovský.)

⁸ J. M u k a ř o v s k ý : *Umělcova osobnost v zrcadle díla*, cit. dílo, 1971, s. 145. (Proložil Mukařovský.)

díla“.⁹ Nebezpečí psychologického přístupu pak spočívá podle Mukařovského v tom, že uměnovědec bude jakousi metaforickou oklikou užívat psychologickou terminologii místo toho, aby hledal „pro každou vlastnost díla (...) zdůvodnění v struktuře jevu, který analyzuje, v uměleckém díle samém“.¹⁰ Co je potom podle Mukařovského „dílo“, takto odtržené od psychologické základny svého tvůrce? Konkrétní dílo je jen individuálním ztělesněním nadosobní nehmotné, avšak živé tradice, „která je majetkem celého daného společenství, která existuje v povědomí jeho členů jako soubor, struktura norem. Tyto normy, které mají ráz požadavků — byť nevyslovených a leckdy i nevyslovitelných — kladených na umělecké tvoření, týkají se jednotlivých složek díla, jejich vzájemných vztahů, nadřizenosti a podřizenosti (...)“.¹¹ Konkrétní dílo, jeho vytváření tvůrcem, ale i jeho vnímání konzumentem je pak jen „individuální aplikací tohoto souboru norem, tohoto obecného majetku“¹² a tvůrce — domyšleno — je pouze uskutečňovatelem (v negativním případě bořitelem) těchto norem, ať už jsou jeho osobnostní i jiné psychické předpoklady, jeho projevy a vnitřní prožitky jakékoli. Jinak vyjádřeno: vývojová linie literatury (umění vůbec) je nadosobní povahy, řízená objektivní zákonitostí zcela mimo tvůrčí individuum. Tak je tvůrčí subjekt, jeho psychologie *vně* díla a podobá se v tom ostatním vnějším, a tedy víceméně náhodným vlivům literárního vývoje. Vývoj umění se řídí „imanentní zákonitostí, jejímž pramenem je směřování vlastní každé struktury, zachovat totožnost vyvíjející se struktury“.¹³

Oproti všem ostatním vnějším vlivům má však tvůrčí subjekt zvláštní postavení: tvoří totiž „průsečík, v kterém se všechny vnější vlivy, jež mohou literaturu zasáhnout, setkávají, a zároveň i ohnisko, odkud do vývoje literárního vnikají (...)“; tvůrčí osobnost je tak „jediný z vnějších vývojových činitelů, který vchází s literaturou do bezprostředního styku; ostatní se do tohoto styku dostávají toliko nepřímou, jejím prostřednictvím“.¹⁴ Osobnost svádí neustálý boj se setrvačností básnické struktury, působí „nepřetržitě jako protitlak proti imanentní setrvačnosti literárního vývoje“.¹⁵ Osobnost neustále sice do literárního (uměleckého) vývoje zasahuje; jako „nahodilost“ však zůstává neodvolatelně *vně* tohoto vývoje, neboť „zdrojem tendence k udržení identity je vyvíjející se věc sama“,¹⁶ tj. umělecká struktura. Tak vzniká antinomie „mezi souvislou linií imanentního vývoje a řadou stále nových tvůrčích individuí, z nichž každé svým nárazem prohýbá linii autonomního vývoje, aniž ji kdy dovede protrhnout“.¹⁷

Vztah tvůrčího subjektu k imanentnímu vývoji umělecké struktury představuje pro Mukařovského prokrustovské lože. Neustále se k této

⁹ J. Mukařovský: *Umělcova osobnost v zrcadle díla*, cit. dílo, 1971, s. 147

¹⁰ J. Mukařovský: *Umělcova osobnost v zrcadle díla*, cit. dílo, 1971, s. 146

¹¹ J. Mukařovský: *Básník a dílo*, cit. dílo, 1971, s. 163

¹² J. Mukařovský: *Básník a dílo*, cit. dílo, 1971, s. 163

¹³ J. Mukařovský: *Individuum v umění*, cit. dílo, 1966, s. 223

¹⁴ Oba citáty: J. Mukařovský: *Individuum a literární vývoj*, cit. dílo, 1966, s. 229.

¹⁵ J. Mukařovský: *Individuum a literární vývoj*, cit. dílo, 1966, s. 230

¹⁶ J. Mukařovský: *Individuum a literární vývoj*, cit. dílo, 1966, s. 229

¹⁷ J. Mukařovský: *Individuum v umění*, cit. dílo, 1966, s. 223

otázce vrací; někdy dokonce připouští „rovnocennou“ účast individua i umělecké struktury na formování jejího vývoje, vyvraceje tak vlastní striktně strukturalistické stanovisko: „Každá složka básnického díla i jeho výstavba vcelku může a priori být stejně podmíněna básníkovou osobností jako vývojem struktury. S touto dvojitostí musí zkoumání počítat, vycházet od ní jako od pracovního předpokladu a inventivního principu. To znamená, že vůči každé části básnického díla i vůči celku musí být kladena otázka, do jaké míry vychází z motivace individuální, do jaké z motivace vývojové.“¹⁸ Přes toto kolísání však zůstává podle Mukařovského ze všech objektivních vlivů „individuum samo o sobě jako naprosto jedinečná náhoda“.¹⁹ Proto také Mukařovský dává psychologii ve výzkumu umění celkem nepatrné šance. Připouští sice možnost studia tvůrčího procesu (nenaznačuje však, jakým způsobem by se to mělo dít právě bez vztahu k dílu!), ale tvrdí, že „s dokončením díla končí se i proces tvůrčí, je přetržen svazek díla s individualitou umělcovou a je zhola nemožno rekonstruovat proces tvůrčí v celé jeho složitosti a proměnlivosti na základě díla“.²⁰ Uměnovědě podle Mukařovského v podstatě nic není po tvůrčím subjektu z hlediska psychofyzického, neboť to „patří již jiným vědním oborům a jiným oblastem zkoumání“.²¹ A autor končí v jakémisi zvláštním druhu sociologismu: „Díváme-li se na umění sub specie individua a jeho účasti na něm, ukáže se umění více než jindy vklíněno do života společnosti právě proto, že není jen jednostranně zakotveno v individuu-tvůrci, nýbrž je opřeno o individuum jako člena společnosti, lhotejno zda tvořícího nebo vnímajícího.“²² V literární vědě a literární teorii je tedy podle Mukařovského nutné „zřetelně odlišovat od kterékoli vědy jiné, byť i sousední, a tudíž také od psychologie“.²³

Zdůraznili jsme už, že problém struktury tvoří potenciální společné teritorium literární vědy a psychologie. Pokusme se — dříve než obrátíme kritickou pozornost k Mukařovského antipsychologismu — načrtnout pojetí struktury a strukturního přístupu v *psychologii*.²⁴

Pojem *struktura* vyvolává v psychologii jen nepatrné reminiscence — na rozdíl od literární vědy a ostatních uměnověd — na *strukturalismus*. V psychologii je tomu v tomto směru podobně jako ve fyzice, chemii, biologii a jiných přírodních vědách, u nichž je strukturní přístup běžným metodologickým prostředkem, vyplývajícím z povahy zkoumaného ob-

¹⁸ J. Mukařovský: *Individuum a literární vývoj*, cit. dílo, 1966, s. 233

¹⁹ J. Mukařovský: *Individuum v umění*, cit. dílo, 1966, s. 223

²⁰ J. Mukařovský: *Umělcova osobnost v zrcadle díla*, cit. dílo, 1971, s. 147

²¹ J. Mukařovský: *Básník a dílo*, cit. dílo, 1971, s. 169

²² J. Mukařovský: *Problémy individua v umění*, cit. dílo, 1971, s. 64

²³ J. Mukařovský: *Básník a dílo*, cit. dílo, 1971, s. 173

²⁴ Můžeme tak učinit pouze velmi obrysovitě a stručně. Podrobnější přehled v tomto směru podává A. Wellek: *Ganzheitspsychologie und Strukturtheorie*, Bern — München 1969; rovněž H. Thomae a H. Feger: *Einführung in die Psychologie in 7. Bd. Hauptströmungen der neueren Psychologie*, Bd. 7., Frankfurt a. M. — Bern — Stuttgart 1969. U nás nejzasvěceněji informoval o tvarové a celostní psychologii Fr. Kratina: *Studie z tvarové psychologie*, Praha 1932; *Úvod do celostní a tvarové psychologie*, Brno a Praha 1935.

jektu [tj. jeho jednoznačné strukturnosti]. [Z věd humanitních je to například lingvistika, pro jejíž objekt zkoumání je funkční strukturní přístup.] Tak mohou pojem struktura v nejobecnějším smyslu akceptovat psychologové i přírodovědci: anorganický a organický svět je uspořádán do relativně autonomních celků, v nichž panují zákonité vztahy mezi jejich jednotlivými částmi; tyto vztahy jsou trvalejšího rázu a představují jakousi formální výstavbu daného celku.²⁵

Konstituování psychologie jako samostatného oboru a její další vývoj byl ovlivňován přírodovědně experimentální metodologií [Wundt, předtím už Herbart, Drobisch a Fechner]; tento vývoj [konkretizovaný výběrem řešených problémů] postupoval zhruba od „periférie k centru“, tj. od poměrně jednoduchých jevů percepce ke složitým otázkám osobnosti a sociálně psychologických vztahů. Rovněž strukturní přístup se postupně formoval pod vlivem přírodovědné metodologie a byl úzce spjat s experimentálním výzkumem percepce a především zásadními kritickými výhradami vůči tzv. elementové či asociační psychologii. Dílčí náběhy strukturního pojetí byly syntetizovány v ucelený systém teprve v *celostní a tvarové psychologii*. Ehrenfels ve studii *Über Gestaltqualitäten* [z roku 1890] ukázal na fakt, že určité psychické komponenty (z oblasti vnímání) nelze vysvětlovat a chápat „agregátově“, sčítancově, nýbrž že jsou celostního charakteru. Ehrenfels tak narazil na problém „tvarové kvality“, „celku“ (Gestalt) a jeho strukturovanosti. O několik desetiletí později bylo Ehrenfelsova podnětu využito právě celostní a tvarovou psychologií.²⁶ Se „strukturou“ jako jedním z ústředních pojmů pracovala i duchovědná psychologie, která však — oproti Wundtovi a celostní a tvarové psychologii — vycházela z teleologického chápání duševna i vyšších, historickokulturních struktur. Pochopení těchto složitých struktur lze podle duchovědné psychologie dosáhnout pouze v prožitku (Erlebnis).

I když je celostní a tvarová psychologie dnes už historickou záležitostí, skrytě ovlivňuje i současný strukturní přístup v nejrůznějších psychologických směrech od Sternova personalismu až po psychoanalýzu.²⁷ Strukturní přístup se uplatňuje především v psychologii osobnosti. Například sousloví „struktura osobnosti“ se tak vžilo, že je můžeme mnohdy považovat za ekvivalent pojmu „osobnost“.²⁸ Právě u psychického fenoménu, tak bohatého na komplikovaně se uplatňující konstitutivní podmínky somatického a psychosociálního rázu, se ukazuje heuristická vhodnost strukturního přístupu. „Struktura“ osobnosti jako jistý vrozený dispoziční základ psychické činnosti (ve smyslu vloh a tělesné konstituce)

²⁵ Viz např. Fr. Dorsch: *Psychologisches Wörterbuch*, 8. vyd., Bern 1970; W. Arnold, H. J. Eysenck, R. Meili: *Lexikon der Psychologie*, Bd. 1—3, Freiburg — Basel — Wien 1973.

²⁶ Celostní a tvarová psychologie se navzájem lišily v chápání „celku“ — kvality nerozčleněné a „tvaru“ — kvality vnitřně strukturované; hovořilo se pak o „tvaru“ čili „struktuře“ např. vjemové, představové, myšlenkové apod. Viz Fr. Kratina, cit. dílo, 1935.

²⁷ Viz nejnověji např. W. Harsch: *Der Begriff der psychischen Struktur in der Psychoanalyse*, Berlin 1980.

²⁸ O. Kolaříková: *Přehled teorií statické a dynamické struktury osobnosti*. Praha 1976

se většinou klade do protikladu k tzv. „dynamice“ osobnosti (psychické složky jako postoje, motivace apod., ovlivněné sociálním prostředím, zvláště výchovou). Strukturní pojetí je blízké zejména faktorově analytickému přístupu (metodologickou osou je matematická metoda faktorové analýzy), který se výzkumně zaměřuje nikoli na jednotlivé psychické či osobnostní funkce, nýbrž na jejich vzájemnou funkční vazebnost.

Strukturní přístup tedy vplynul do psychologie celkem nenásilně a organicky vlivem přírodních věd a umožnil tomuto oboru mimo jiné využít formalizačních postupů, jak je známe z matematiky, matematické logiky, kybernetiky a přírodních věd. Zvýšila se možnost kvantifikace výsledků zkoumání některých psychických jevů, které se doposud zdály být dostupné pouze introspekci. Není divu, že psychologové jsou přitahováni objektivitou a exaktností těchto metodologických postupů.

Při zběžném pohledu by se mohlo zdát, že uvedené nové pojetí v psychologii se „rozumně zastavilo“ na strukturním přístupu a funguje zde jako metodologický prostředek, a nikoli jako obecný vysvětlující princip či dokonce teorie. Při pozornějším zkoumání však vidíme, že tomu tak není.

Jako se jevila kdysi Galileiovi možnost kvantifikace — zakotvená v čisté podobě v matematice — centrálním principem, jímž lze postihnout a objasnit totalitu světa (tím, že veškerou kvalitu převedeme na kvantitu, kvantifikujeme ji), tak podobně se ve strukturním pojetí nabízí neobyčejně přitažlivá myšlenka, že *sounáležitost celého bytí lze vědecky uchopit a vysvětlit na podkladě jeho strukturnosti*. Předpokládaná podobnost struktur různé úrovně i rozmanitého původu v neživé a živé přírodě slibuje tak psychologii i jiným vědám (včetně strukturalisticky orientované literární vědy) *dosáhnout vytoužené exaktnosti a explikační jednoznačnosti přírodních věd*.

Skutečnost, že psychické fenomény jsou vázány na fyzický (anatomický a fyziologický) substrát, zejména na strukturní vlastnosti nervové soustavy, vede některé scientisticky a strukturalisticky orientované psychology ke zcela pochybenému chápání izomorfie: psychická struktura se jim jeví jako bezprostřední odraz anatomických vlastností a biofyziologických pochodů, mnohdy dokonce jako analogie anorganických struktur. Tak například Kurt Lewin ve své „topologické psychologii“ se postavil na stanovisko přehnané analogizace psychických a fyzikálních jevů a navrhoval uplatnit v psychologickém výzkumu metodologickou výzbroj z oblasti fyziky, biologie a vůbec přírodních věd.³⁰

Nesprávně pochopený izomorfismus nám může posloužit jako příklad proměny strukturního přístupu — ve strukturalismus. Člověk sice (jako

²⁹ Viz např. P. Říčan: *Dějiny faktorových teorií osobnosti*, in: P. Říčan a kol.: *Psychologie XX. století II*, Praha 1970. Rovněž O. Kolaříková, cit. dílo.

³⁰ Komplikovanou pseudofyzikální a pseudomatematickou terminologií se Lewin pokouší postihnout obecné zákonitosti osobnosti v jejím sociálním prostředí. Osoba jako strukturovaná jednotka se pohybuje ve strukturovaném vnějším prostředí, v „životním prostoru či poli“, obdobném poli fyzikálnímu s jeho odpudivými a přitažlivými silami. Ne náhodně označil autor svoji koncepci jako „topologickou psychologii“ (a později jako „vektorovou psychologii“) — topologie je ona část geometrie, která se zabývá prostorovými vztahy předmětů. Viz K. Lewin: *A dynamic theory of personality*, New York 1935; od téhož autora: *Grundzüge der topologischen Psychologie*, Bern — Stuttgart — Wien 1969.

složitě a mnohohrstevnatě strukturovaný fenomén) diferencovaně reaguje na strukturované sociální prostředí, avšak strukturní vztahy osobnosti a sociálního prostředí nelze — ani s krajní dávkou blahovůle, kterou analogie umožňuje — *redukovat* na strukturní podmínky biologického nebo dokonce fyzikálního rázu.

Proměna strukturního přístupu ve strukturalismus nastává v okamžiku, kdy strukturní přístup, aplikovaný na konkrétní oblast zkoumání, opustí pevně stanovené metodologické vymezení, a neústrojně generalizován a absolutizován, *změní se ve vševysvětlující princip*. Tato proměna má v každé jednotlivé vědě svůj specifický průběh i odlišný obsahový kontext, vyústění je však v nejrůznějších vědních oborech značně podobné: extrémní formalizace, jednostranný důraz na kvantitativně postihnutelné jevy, vylučování kvalitativních stránek zkoumaných jevů, výklad zkoumaného objektu z jediného principu — strukturnosti.

Strukturalistický přístup především selhává při objasňování komplexních jevů, složitě a diferencovaně podmíněných. Exaktnost nebo explikační nosnost nějaké metody je dána především *mírou její funkčnosti vzhledem ke zkoumanému předmětu*; ve složitě a „mnohohrstevnaté“ skutečnosti však nelze užít jediného „sjednocujícího“ měřítka či postupu, jak se o to pokouší strukturalismus.

Strukturalistického přístupu užil — ve jménu větší objektivity a exaktnosti literární vědy — právě Mukařovský v antipsychologické kritice vztahu „osobnost — dílo“.

Celostní a tvarová psychologie vystoupila s ucelenou teorií v Německu zhruba v letech 1913—1914. Zatímco zástupci tzv. Gestalttheorie („berlínská škola“: M. Wertheimer, K. Koffka, W. Köhler, K. Lewin aj.) byli silně ovlivněni metodologií přírodních věd a zastávali například názor o izomorfii psychických jevů s jevy fyziologickými, celostní psychologie (tzv. „lipská škola“: F. Krueger, F. Sander, H. Volkelt, A. Welck a další) nebyla orientována takto redukcionisticky, nýbrž vycházela pouze z kritiky elementové psychologie.

Je s podivem — a na tuto okolnost dosud neupozornili ani žáci a příznivci Mukařovského, ani jeho odpůrci —, že *Mukařovský nevzal strukturně orientovaný proud v psychologii vůbec na vědomí*. Literárněvědný strukturalismus a tvarová a celostní psychologie se u nás ve třicátých a čtyřicátých letech *vyvíjely vedle sebe, aniž se navzájem evidentně ovlivňovaly*. Přirozeně vyvstává otázka, proč Mukařovský tak zásadním způsobem odmítal účast psychologie na výzkumu literatury a umění (zejména výzkumu vztahu „osobnost—dílo“) a proč viděl literaturu jen jako jev estetický a sociální (sociologický), a nikoli také psychologický. Je zcela vyloučeno, že by Mukařovský nepostřehl význam a podněty celostní a tvarové psychologie pro strukturalismus, a to tím spíše, že se přímo psychologií systematicky zabýval. O celostní a tvarové psychologii se však ve svých pracích nezmiňuje.³¹

³¹ Stálo by za samostatnou studií ukázat příbuznost mezi celostní a tvarovou psychologií a strukturalismem v jejich historickém vývoji, a to nejen v českých, nýbrž i světových souvislostech. *Celostní a tvarové pojetí v psychologii časově předcházelo strukturalismu.*

Ústřední bod Mukařovského antipsychologismu spatřujeme v tvrzení, že „subjektivní“ je v podstatě synonymem „náhodného“, objektivně nekontrolovatelného, a tedy vědecky nepostižitelného. Zdá se, že za Mukařovského nepřeklenutelnou antinomií „osobnost—dílo“ stojí antinomie ještě podstatnější: *protiklad tzv. idiografického a nomotetického přístupu*. Mukařovský chtěl uchránit literární vědu od obávané subjektivistické nahodilosti, protože by jinak nemohla být „nomotetická“, tj. vědecká. Tím, že v literární vědě odmítl v jakékoli podobě akceptovat „*subjektivního činitele*“ (máme-li užít tohoto modernějšího souhrnného označení pro rozmanité prožitkové formy lidské psychiky a jejich důsledky), byl nucen přiklonit se k antipsychologickému postoji, i když vyšel z kritiky pouze jediného psychologického směru — duchovědné psychologie. Kdyby byl naopak akceptoval strukturalismu velmi blízké podněty celostní a tvarové psychologie, byl by nucen řešit pozitivně vztah literární vědy a estetiky k psychologii. Tím by ovšem podstatně narušil celou svoji strukturalistickou koncepci. Ke sblížování psychologie a literární vědy dochází teprve o několik desetiletí později, dá se říci až v současnosti.³²

Mukařovský ve své antipsychologické pozici nedomyslí, že osobnost tvůrce je *součástí objektivní reality* (a tedy nutně objektem vědeckého zkoumání) jako kterýkoli jiný jev v přírodě nebo společnosti. Mezi anorganickými či organickými strukturami v přírodě a psychickou strukturou osobnosti je však jeden zásadní rozdíl: člověk je nadán *sebeuvědoměním, schopností autoreflexe*, kterou nemá žádná jiná živá bytost. Nelze sice zastírat izomorfii mezi adaptačními, regulačními, homeostatickými a jinými autoregulačními mechanismy zvířete a člověka, avšak v jednání homo sapiens se — oproti zvířeti — zásadním a vrcholným způsobem v důsledku autoreflexe uplatňuje *výběrový princip*: člověk mezi mnoha vnějšími i vnitřními podněty a alternativami *svobodně a uvědoměle volí*. I Piaget, který má ostatně ke strukturalismu velmi blízko, musí uznat, že člověk není pasívním jevištěm, nýbrž přímo „autorem“ různých autoregulačních přestrukturací.³³

Lidská osobnost a její projevy tedy nejsou ani „náhodným“, ani vědecky nepostižitelným jevem; nelze je však také redukovat na pouhou obdobu přírodních struktur. Člověk ve svém psychickém vývoji podléhá mimo jiné i *zákonitostem své vlastní individuality*,³⁴ tj. svobodně a uvědoměle si nad světem přírody vytváří specificky lidské prostředí (civilizaci, kulturu, umění, dějiny, svět morálních a jiných hodnot), které je výsledkem jeho vlastního pojetí a nemůže být bezprostředně z přírody vyvozeno.

Z tohoto hlediska je nutné posuzovat i otázku *struktury uměleckého*

³² Za jeden z prvních poválečných pokusů přiblížit se psychologii z hlediska strukturalisticky orientované literární vědy lze u nás považovat studii J. Levého: *Geneze a recepcce literárního díla*, in J. Levý: *Bude literární věda exaktní vědou?*, Praha 1971, s. 71—143. Pro Levého sblížovací tendence je příznačné, že využívá faktorové analytického přístupu anglického psychologa Eysencka, jehož ideálem je vytvoření matematického modelu osobnosti!

³³ J. Piaget: cit. dílo

³⁴ H. Thomae: *Das Individuum und seine Welt*. Göttingen 1968

díla. Podle Mukařovského dílo není především výsledkem individuálního tvůrčího úsilí umělce (jeho subjektivního výběru určitých prvků z daného kulturního fondu, který má k dispozici), nýbrž je umělcem spíše objevováno a odkrýváno jako *hotový přírodní útvar*. Domyšleno: básník nebásní, nýbrž je básněn; rozhodujícím způsobem je determinován nadosobními strukturními vazbami řeči a zákonitými vztahy umělecké struktury.³⁵

Strukturalisté (a nikoli jen uměnovědci) jsou fascinováni vidinou jakési „prastruktury“, která — po způsobu některých přírodních struktur — „prosvítá“ všemi útvary a organismy a neodvolatelně určuje jejich vlastnosti a projevy. Nalézt zákonitosti této prastruktury znamená podle strukturalistů odhalit kámen mudrců — objasnila by se tak podstatka každého jevu. Scientistické tendence převést složitě podmíněné psychické jevy na jediný (nejlépe matematicky vyjádřitelný) princip se ostatně objevují i v psychologii.

Takové pojetí je však krajně *redukcionistické*. Mukařovský se pokouší anulovat subjekto-objektový vztah tím, že v analýze díla enormně zdůrazňuje formální, výstavbovou vrstvu díla (která ovšem existuje, nikoli však jako absolutní, nadřazená složka!) na úkor vrstev ostatních, zejména vrstvy psychologické. Odmítá vidět, že člověk je nejen objektem, nýbrž i subjektem umění. Každý lidský projev nebo výtvor (tím spíše výtvor umělecký) je však *objektivací nějakého sebeuvědomovacího procesu*, je subjektivní reakcí na něco, „výkladem“, objasněním něčeho, a to i tehdy, když se zdá, že jde o ryze formální prvky, určující povahu, ráz objektivace. Dílo je výrazem emocionálního a kognitivního zaujetí tvůrčího subjektu o nějaký úsek bytí; tvůrce prostřednictvím díla vyslovuje vlastní pojetí světa a života. Umělecká tvorba je tak jedním ze způsobů sebeuvědomění, a to nejen individuálního, nýbrž i sociálního (sociálně historického). Bez subjektivně individuálního zřetele by dílo nemohlo fungovat ani jako fakt sociální, protože by nebylo pochopitelné.³⁶ Jakoukoli objektivací vnitřních prožitků totiž člověk překračuje vlastní individuální hranice. Proto i každá umělecká tvorba je současně sociální provenience; umělecká struktura proto musí obsahovat výstavbové prvky — od prostředků jazykových až po stylisticko-estetické a ideové —, kterým bude rozumět (alespoň potenciálně) společenství, k němuž se dílo obrací. Avšak i výrazové a stylistické prostředky a normy upevněné a potvrzené staletími, jestliže jsou znovu použity,

³⁵ Je jen logické, že i současný strukturalismus zachovává tuto antipsychologickou orientaci, a to i v případě — paradoxně —, když se pokouší o jisté smíření s některými psychologickými směry. Například francouzští strukturalisté Lacan a Foucault využili psychoanalytické koncepce podvědomí k tomu, aby osobnost umělce jako autentického tvůrce nahradili podvědomě fungující neosobní („objektivní“) strukturou, která determinuje tvůrčí projev. Řeč, umělecká tvorba a vůbec jakákoliv objektivace vnitřních prožitků je pak výrazem skrytých a člověkem si neuvědomovaných (hlubinných) struktur. Toto stanovisko zastává — v souvislosti s úvahami o podstatě řeči — i Chomsky; viz N. Chomsky: *Sprache und Geist*, Frankfurt a. M. 1970.

³⁶ Psychologům je obecně známo, že například i poměrně jednoduché kresebné výtvořky dětí obsahují tak markantní prvky povahových a jiných psychických vlastností svých původců (avšak i informace psychosociálního rázu), že lze těchto kreseb užít jako značně spolehlivého vodítka v psychodiagnostice!

a tím aktualizovány, procházejí „schvalovacím řízením“ subjektu, jsou tvůrcem znovu a nově integrovány do individuálního i společenského kontextu současnosti.³⁷

Chceme-li analyzovat literární dílo v jeho mnohovrstevnaté celistvosti (a pouze tehdy máme předpoklady postihnout dílo v jeho reálných rozměrech), potom musíme respektovat „nároky“ reality, která se těmito vrstvami projevuje. K realitě uměleckého díla neodmyslitelně patří i vrstva psychologická. Co nám ostatně řekne strukturalisticky pojatá formální analýza díla, ať jazyková nebo stylistická, jestliže je povýšena na jediný interpretační princip a jestliže není diferencovaně včleněna do souvislostí nejen estetických, nýbrž i psychologických a historicko-sociálních!?

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Artikel wird die kritische Analyse der antipsychologischen Auffassung des Gründers des tschechischen literaturwissenschaftlichen Strukturalismus J. Mukařovský erörtert. Dem strukturalistischen Antipsychologismus wurde bisher vor Allem seitens der Psychologen keine Beachtung geschenkt. Gerade heute wird eine kritische Bewertung benötigt, da die Voraussetzungen für das Entstehen eines neuen Bereichs zwischen Psychologie und Literaturwissenschaft — die Literaturpsychologie — existieren. Mukařovskýs Antipsychologismus etnspringt der Überzeugung, daß die strukturelle und esthetische Unabhängigkeit des literarischen Werkes zu wahren ist, und daß es unmöglich ist zusätzlich die Beziehung zwischen Autor und fertigem Werk psychologisch zu analysieren. In der Studie wird auch eine Übersicht der Entwicklung der strukturellen Auffassung in der Psychologie wiedergegeben, die vor Allem durch die Gestaltpsychologie beeinflusst wird; es

werden hier auch kritische Bemerkungen zu den naturwissenschaftlich reduktionistischen Deformationen dieses Zutritts angeführt. Mukařovský verwendete keine strukturellen Begriffe der Psychologie, das heißt, daß sich die strukturelle Auffassung der Psychologie und des literaturwissenschaftlichen Strukturalismus in den 30. und 40. Jahren dieses Jahrhunderts parallel entwickelten, aber ohne gegenseitige Beeinflussung.

Mukařovskýs Antipsychologismus entsteht aus den extremen scientistischen Auslegungen der psychischen Phänomene wie z. B. „zufällig“ und „subjektiv“ und deswegen unkontrollierbar. Der Autor widerlegt diese Auffassung und weist darauf hin, daß das psychische Phänomen ein Glied der objektiven Realität ist, genau wie jedes andere Objekt oder ein anderes Geschehen in der Natur oder in der Gesellschaft. Die psychologische Erforschung des Künstlers und seines Werkes muß daher in jedem Falle ein integrales Glied der literaturwissenschaftlichen Analyse sein.

³⁷ L. Ginzburgová v *Psychologické próze* (Praha 1982) dokumentovala na bohatém materiálu podíl individuálně psychologických a sociálně historických vlivů na formování některých literárních žánrů. Sami jsme rovněž upozornili na psychologické pozadí kodifikovaných literárních žánrů a stylistických prostředků, viz J. V i e w e g h : *K užití osobních dokumentů v psychologii*, Čs. psychologie 16, 1972, č. 4—5, s. 363 až 372; J. V i e w e g h, J. H l a v s a : *Psychologie aforismu*, Česká literatura 26, 1978, č. 5, s. 430—437.